

յիշուում, որոնք Ափրատեանց են յայտնի, այլ նաև վանքերի, վանականների (Monch) և կոյսեր և այն էլ իբր քրիստոնէից վաղուց յայտնի մի դասակարգ, որ աշխարհականների և հոգեւորականների մէջ տեղ են բռնում, և որովհետեւ այս վերջարանի հիման վրայ չի կարելի ամբողջ վանականութեան պատմութիւնը յեղաշրջել, այս պատճառով զբուսաճքս աշխատանքս զ 4-րդ դարու վերջերի կարող եմ գրուել: Ախաներիս մահից 5 օր յետոյ, գրուած լինելը զիտաւորեալ սուտ՝ պարնքն էլ զձեռք է:

Այս վերջարանը՝ որ երկիս նկատմամբ այսքան մեծ նշանակութիւն ունի, պակասում է վկայարանութեանս հայերէն և յունարէն թարգմանութեան մէջ և այս հանգամանքը տանում է մեզ՝ բնագրի թարգմանութեանց յարաբերութեան խնդրին: Հայերէնը ընդհանուր առմամբ բնագրի բառացի թարգմանութիւն է, թէպէտ և տեղ տեղ յաւելումներով և յապաւումներով, որ յատուկ են բոլոր վկայարանութեանց և արդիւնք իրական գործածութեան: Չնայելով որ յունարէն թարգմանութիւնը աւելի ազատ է, բայց աւելի նման է բնագրին, քան նոյն Ախմէս Մետափրաստասի միջոցով խմբագրուած Հարիրի վկայարանութիւնը իւր իսկականին: Ապա յօդուածիս հեղինակը հայերէն, յունարէն և ասորերէն բնագիրների համեմատութիւնն է անում և ցոյց է տալիս մի քանի յատուկ անուանց և բառերի տարբերութիւններ. յանդիմանում է բնագրի հրատարակիչ պատրիարքին, որ նա ասորական բնագրերի համեմատութեան հոգս չէ տարել և ապա լատիներէն թարգմանութեան մի քանի սխալներն է ուղղում, և իւր այս վերին աստիճանի հետաքրքրական յօդուածը վերջացնում է մի հաշեալ ձեւով զիտաւորեալ Վասիլի հրատարակութեան յառաջարանի վրայ, ուր նա Միքայէլ Ասորու ժամանակագրութեան համաձայն, որը ինքն է գտել և շուտով Շաբօն (Chabot) պէտք է հրատարակէ, աւանդութիւնը պաշտպանում է Տիքսրոսի և Գիւլստի յարձակումների դէմ:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(ԲՆԱԴԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒԱԾՔ)

(Շարունակութիւն) *

Ը.

ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ.

«Հիսուսն պիտոյից»։—«Զորս հազներգութիւնք»։—Տեսնենք ինչպիսի աղբիւրներ է յիշատակում մեր պատմագիրը ԺԹ. գլխի մէջ: Այստեղ յայտնում է, որ իւր առաջին գրքի մէջ (ի գիրս յայտնի) պիտի յարմարելով կարգէ զամենայն... զազգիս մերոյ զաւագագոյն զարս և զնախնիս և նոցա մասին եղած պատմութիւնները, ոչ թէ իրենից սարքելով, այլ որ ինչ ի գրոց. իսկ ըստ նմանեաց ապա եւ որ ինչ ի ըմանից արանց իմաստնոց և յայտնիք քաջախոհակաց: Այնուհետեւ յայտնում է, որ ինքն իւր կողմից արդարաբան պիտի լինի և եթէ սխալ անէ՝ մեղքն իրենը չէ, այլ իւր աղբիւրներինը: Բայց իւր գրածի ճշմարտութեան մի ապացոյց է համարում «զուգութիւն բարբառոյ (իւր աղբիւրների ?) և հաւասարութիւն թուոյ կարգի (ցանկի) պատանեաց» [մերոց տրանց, անշուշտ, երբայական ցանկի հետ]: Եւ ապա պատմագիրն իւր աղբիւրների այսպիսի ընդհանուր յիշատակութիւնից յետոյ՝ աւելացնում է. «Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց, ... սկսաց քեզ և որ ինչ զինի այսոցիկ ի հիւսման պատմութեան պիտոյից»: Այս հատուածը բառացի նշանակում է. «Այս (անունների կարգն իրենց ծանօթութիւններով) այսպէս կարգելուց յետոյ, պիտի սկսեմ (կարգել կամ պատմել) քեզ սոցանից յետոյ եղածները պիտոյից հիւսման պատմութիւնից» (առնելով): Չնայելով որ խորենացու լեզուն այստեղ շատ

* Տես Արարաւ համար Ը. և թ. Խ. 415:

1. «Հաւասարութիւն բոլոր կարգի պատմեաց» իբր գտնում եմք ԺԹ. գլխի երայեցոց և հայոց ցանկի անունների մէջ:

Ե. ԹՕԻՄԻԱՆ.

պարզ է, բայց և այնպէս հ. Ստեփանէն այդ հատուածը թարգմանած է. «Այս այսպէս կարգելով... կըսկսեմ քեզ պատմել այնուհետեւ եղածները պատմական կարգով»: Պատմել «ի հիւսման պատմութենէ պիտոյից» ոչ մի կերպ կարելի չէ հասկանալ պատմել «պատմական կարգով»: Բացառական հոլովը «ի պատմութենէ» (որի նախդիրը նախագաս յատկացուցչի վրայ է գրած) շատ որոշ ցոյց է տալիս, որ այստեղ մի աղբիւրի յիշատակութիւն է անում պատմագիրը ինչպէս և վերեւում գնում է նոյն հոլովով «ի գրոց», «ի բանից արանց իմաստնոց»: Ուրեմն պատմագիրն ասում է թէ այս կամ այն աղբիւրից առնելով պիտի կարգէ մեր նախնիքների անուններն ու նոցա մասին եղած զրոյցները և ապա պիտի սկսէ պատմել մի զրոյց, որ կոչուած է «պատմութիւն հիւսման պիտոյից» կամ «հիւսումն պիտոյից»: Ահա մի մասնաւոր աղբիւրի յիշատակութիւն, որի վրայ ուշադրութիւն չեն դարձրել յորենացու քննադատները:

Երբեքնացու պատմութեան ո՞ր մասն է այդ աղբիւրից առած: Եթէ «այսոցիկ այսպէս կարգելոց» խօսքի տակ հասկանանք թէ ԺԹ. զլխի մէջ կարգուածները և թէ այնուհետեւ եկող երեք գլուխները, որոնցից ի՞նչ. զլուխն է. «կարգ թագաւորաց մերոց»... այն ժամանակ պէտք է ընդունել, որ այդ աղբիւրը վերաբերում է Տիրգրանի պատմութեանը, քանի որ սորանից յետոյ այլ ևս պատմութիւն չկայ, այլ լոկ անուններ են, որոնցից երեքը ինչպէս տեսանք, հաւանորէն, Մար Արաւից է առած, իսկ Վահագնի մասին գրածն իւր տխուրով լսած երգից: Իսկ եթէ այդ «այսոցիկ այսպէս կարգելոց» խօսքի տակ հասկանանք միայն ԺԹ. զլխի մէջ կարգած անուններն ու զրոյցները, այն ժամանակ պէտք էր կարծել թէ այդ «հիւսումն պիտոյից» կոչած գիրքն իբրեւ աղբիւր ծառայել է նաեւ յաջորդ Ի. զլխի պատմութեան համար. «Վասն Արայեան Արայի և թէ սորա որդի Անուշաւան, որ Սոս անուանիւր»: Սակայն այդպէս հասկանալ կարելի չէ: Պատմագիրը պարզապէս ասում է թէ պիտի սկսէ պատմել «որ ինչ զլխի այսոցիկ»: այսինքն իւր արդէն կարգած անձերից յետոյ կատա-

լուածները¹, իսկ Ի. զլխի պատմութիւնը ոչ թէ ԺԹ. զլխի մէջ կարգածներից յետոյ եկողների մի պատմութիւն է, այլ նոյն ԺԹ. զլխի մէջ կարգած առաջին երկու անունին է վերաբերում: Այսպէս հասկանալով, ուրեմն, այդ «հիւսումն պիտոյից» կոչուած աղբիւրից առած պատմութիւնը պիտի որոնենք ոչ առաջ քան ԻԱ. գլուխը. ասել է Պարոյրի և միւս հայկազն թագաւորների մասին գրածների մէջ:

Եւ այստեղ ահա մենք դտնում ենք դարձեալ մի մասնաւոր աղբիւրի յիշատակութիւն, որ մէջ կրքերենք Ա. տեսակի ձեռագիրներից: «Եւ այժմ ահա զուարճացայց» ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սկսուինք² ի թագաւորութեան հասանն յաստիճան, Վասն որոյ արժան է մեզ աստանօր մեծ զործ կատարել եւ քաղումն ասել առարկութիւնս³ քանից⁴. զորոյ⁵ մեզէն իսկ զհիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք ի չորս հազներգութիւնս զարգասաւորին ի քանս և զիմաստնոյն և ի մէջ իմաստնոց իմաստնագունի» (Ա. իա):

Ի՞նչ է ասում այստեղ պատմագիրը: Սա նախընթաց զլխի վերջում և այս զլխի սկզբում յայտնում է թէ պիտի թողնէ Ասորեստանցոց թագաւորութեան ժամանակ եղած հայոց աւագադոյն մարդոց ոչ կարեւոր գործերը⁶, և ապա ուրախութեամբ յիշելով

1. Հմմտ. Բ. հե. «իսկ որ ի մէջ զլխի մասնումն Խոսրովու ... պատմե՛ս սոցոց համարելով՝ երկուորեմք»:

2. Այս սերունդի բառը պակասում է Ա. մեղսգիրների մէջ. մենք Տպագրից ենք անշարժ: Տպագիրն այս հատուածի մէջ շատ աղաւաղուած է:

3. «Առարկութիւնս բառի մշակակութեան համար հմմտ. Բ. ժգ. «եւ դարձեալ պատմի առարկութիւնն Կրիսեայ եւ Նեփսանբայ»:

4. Տպագրի մէջ՝ առարկութիւնս ճառից:

5. Տպագրի մէջ յոգնակի «գորոց», որ յարաբերում է յոգնակի բռնով դրած «քաղութն առարկութիւնս քանից (ճառից) խօսիմն ևւ մպա կրկնած է՝ ինչպիս յաճախ՝ այսպիսեաց քանից:

6. «Այլ կարի շատ լինի, յիշ գամնայն՝ որ ինչ արժան է՝ տպիցեմք ի ճառիս (այս զլխի մէջ) զնախաւարդեղոց (վերեւում ԺԹ. զլխի ցանկի մէջ դրած) աւանց զրանս ևւ զգործս»: «Թողով զու կարեւորացնսն ի քանից տասնոց՝ որ ինչ հարկաւորն է» (Ա. ի. իա):

որ Հայկի սերունդները թագաւորութեան են հասնում: այդ պատճառով (վասն որոյ) արժան է համարում կարճ չկապել, ինչպէս վերելում այլ երկար գրել, կամ իւր խօսքով «մեծ գործ կատարել և բազումս տակ առարկութիւնս բանից» (Ճառից), շատ պատմութիւններ անել:

Արդ, որոնք են այդ թագաւորների մասին գրելու արժան համարած «մեծ գործն» ու «շատ պատմութիւնը»: Վարբակի և Պարոյրի համար պատմածի մէջ միայն տեսնել չենք կարող այդ «մեծ գործն» ու «շատ պատմութիւնները»: Այդ պատմութիւնն ընդամենը մի տասնութ տողով է անցած, որից մեր Պարոյրին միայն երկու երեք տող են վերաբերում: «Եինքն և զքան մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր» թագաւորութեան ձե և շուք խոստանալով նմա: Ասել թէ թողնում է Ասորեստանցոյ ժամանակի աւագագոյն մարդոց ոչ կարեւոր պատմութիւնները և թէ որովհետեւ Հայկի սերունդները թագաւորութեան են հասնում ուստի արժան է համարում մեծ գործ կատարել և շատ բաներ գրել—և այնուհետեւ գրել միայն տասնութ տող, և հայոց մասին խկապէս երկու երեք տող: Այսպէս հասկանալ կարելի է, ինչպէս անում են Պորենացու քննադատները:

Այսպէս ուրեմն այդ գրելու արժան համարած «մեծ գործն» ու «շատ պատմութիւնները» պէտք է տեսնել ոչ միայն Պարոյրի ինչպէս անում են ուրիշները, այլ հայկազանց բոլոր թագաւորների պատմութեան մէջ, որոնց «սիրելի», «բնիկ» և արեան առուք և հաւաստի հայազառք» է անուանում և որոնց մէջ խկապէս մի միայն Տիգրանի պատմութիւնն է անում¹:

Ուրիշ ոչ մի կերպ կարելի է հասկանալ պատմագրի խօսքը թէ հայկազանց թագաւորների համար «մեծ գործ» պիտի կատարէ և «շատ բաներ» պատմէ²:

1. Այդ «շատ պատմութիւններից» պիտի և դուրս ձգել անշուշտ ի՞նչ, զորսին՝ Սենեկերիմի որդոց մասին, որ պատմագիրը մոռացած լինելով իւր ձեռնով անկ' այստեղ, Մար Արաքից անելով, միջանկիւզ է ղևում, ընդհատելով հայկազանց քաղաքների պատմութիւնը:

2. Հ. Սեւիյանեան այդ նախաւորը քաղաքանում է.

Սակայն այս Պորենացու խօսքերի մի կողմն է միայն: Նա պարզարար յիշում է նաև, որ այդ «մեծ գործի» «հիմունքը» կարգացել է մի հեղինակի «Չորս հազներգութիւնների» մէջ, որին այնքան գովում է ինքը, թէ այդ հեղինակը Մար Արաք չէ, այդ մասին խօսք անգամ լինել չէ կարող (Հմմտ. Միաբան, Պոր. Պատմ. Ուս. եր. 74): Այդ «արգասաւորն ի բանս» մեր պատմագրի ժամանակ շատ յայտնի մի հեղինակ պիտի եղած լինի և հանրածանօթ, և ծանօթ նոյն իսկ Սահակ Բագրատունուն, որ պատմագիրը նորա անունը չէ տալիս:

Հետզհետեւ կամ Դիողոր Սիկիլիացու մէջ որոնել այդ «Չորս հազներգութեանց» հեղինակին, ինչպէս անում է շնորհ. Միաբան, լոկ ենթադրութիւններ են: Դիողոր պէտք է իւր «մեծ գործի» և «շատ պատմութիւնների» համար իբրեւ աղբիւր յիշէր Դիողորին, եթէ սորա գրուածների մէջ, նոյն իսկ շնորհ. Միաբանի կարծիքով հաւանօրէն չկար Պարոյրի մասին անգամ որեւէ յիշատակութիւն էլ չենք տեսնում Տիգրանի մասին:

Արդարեւ «հիմունք» բառը մտածելու տեղիք է տալիս, բայց կարելի է հակառակ Պորենացու ասածին՝ այդ բառից եզրակացնել, որ «Չորս հազներգութեանց» մէջ Վորենացին չէ կարգացել Պարոյր—Վարբակի բուն պատմութիւնը, այլ միայն հիմունք, այսինքն այնպիսի բան, որ երաշխաւորում էր Պարոյր—Վարբակի պատմական գոյութեանը:

Նախ այդ վկայութիւնն ինչպէս տեսանք, այստեղ միայն Պարոյրի և Վարբակի պատմութեան մասին չէ, ինչպէս ընդունել են մինչև այժմ, այլ հայկազանց թագաւորների մասին ընդհանրապէս: Ապա բռնապրօս բացատրութիւն է տակ թէ մի որեւէ մարդու պատմութեան հիմունքն այս կամ այն հեղինակի գրուածի մէջ կարգացած լինել նշանակում է այնպիսի բան կարգացած լինել «որ երաշխաւորում է այդ մարդու պատմական գոյութեանը»: Եթէ ես այսօր ասեմ թէ իմ գրած այս ինչ պատմութեան, օրինակ Դիողոր Դ.

«Ուստի մեկն այստեղ մեծ գործ պիտի կատարեմ և պատմեմ շատ իրողութիւններ»:

մեծագործ կաթողիկոսի կենսագրութեան, հիմունքը կարգացել եմ այս ինչ հեղինակի այս ինչ գրուածքի մէջ, մի՞թէ այդ կընշանակէ թէ ես այդ հեղինակի այդ գրուածքի մէջ Գեորգ կաթողիկոսի «բուն պատմութիւնը» չեմ կարգացել, այլ այնպիսի բան, որ «երաշխաւորում է» Դէսըզ կաթողիկոսի «պատմական գոյութեանը»: Պարզ հայերէն լեզուով այդ կընշանակէ, որ իմ գրած պատմութեան, կամ կենսագրութեան հիմունքը, հիմնական, էական մասը կարգացել եմ այդ հեղինակի գրուածի մէջ, — ուստի և վերցրել նորանից, — բայց իմ գրած պատմութեան միակ աղբիւրը չէ եղել այդ գրուածքը, այլ ունեցել եմ և ուրիշ աղբիւրներ:

Այսպէս և երբ Խորենացին գրում է թէ իւր գրելիք «մեծ գործի», «շաա պատմութիւնների», այսինքն հայկազանց թագաւորների պատմութեան «հիմունքը» կարգացել է «Զորս հագներգութեանց» մէջ, նա ուզում է ասել թէ իւր գրած պատմութեան հիմնական, էական մասը կարգացել, ուստի և վերցրել է այդ գրքից: Բայց այդ դեռ չէ նշանակում, որ նա իւր պատմութիւնն ամբողջ այդ գրքից է առել: Հիմնական մասն՝ այո՛ւ, բայց և ուրիշ աղբիւր է ունեցել այդ պատմութեան համար: Եւ եթէ մի փոքր ուշադրութիւն դարձնենք, կըտեսնենք, որ այդպէս է և այդպէս էլ վարւում է մեր պատմագիրը: Եւ իւր հայկազանց թագաւորների համար ունի մէկից աւելի աղբիւրներ, առնուազն երեք աղբիւր:

Եւսի Մար Աբասը: Մենք տեսանք, որ Մար Աբասի (որից վերցնում է Անանուն) մէջ կայ Ասորեստանցիների իշխանութիւնից յետոյ հայկի սերնդից իշխողների պատմութիւն: Այդ գիտէ Խորենացին և նա Մար Աբասից է առնում Եւրուզոգոնոսորի ժամանակակից հայկազն Փառնաւազի անունն ու պատմութիւնը:

Նրկորդ աղբիւրն է «Զորս հագներգութիւնը», որից առնում է Խորենացին իւր հայկազանց թագաւորների պատմութեան հիմնական մասը: Այդ իսկ պատճառով Խորենացու պատմութիւնը տարբերւում է Մար Աբասից (Անանուն): Այդ տարբերութիւնը տեսել ենք վերեւում:

Նրկորդ աղբիւրն է՝ Ժողովրդական երգը Վահագնի համար:

Ապա, Պարոյրի պատմութիւնն անելուց յետոյ՝ աւելացնում է մեր պատմագիրը. «Այլ այս եթէ առ այլս այլազգաբար պատմի՝ մի՛ ինչ սքանչանար»¹: Եթէ այս ակնարկութիւնը Մար Աբասի համար չընդունենք, ուրեմն և մի շորորդ աղբիւր էլ է ունեցել՝ զոնէ հայկազանց թագաւորութեան սկզբնաւորութեան և Պարոյրի համար, զի ինդիրն այստեղ այդ մասին է:

Ահա ձեզ երեք — չորս աղբիւր հայկազանց թագաւորութեան պատմութեան համար, աղբիւրներ, որոնց մէջ նոյն պատմութիւնն «այլազգաբար» է պատմւած, այլազգաբար թէ անունների և թէ թագաւորութեան ժամանակի նկատմամբ: Ի՞նչ պիտի անէր խոհուն և դատող պատմագիրը: Անշուշտ, նա պէտք է բացատրէր, թէ ինչից է առաջացած նոյն պատմութեան այդպէս «այլազգաբար» լինելը, և ապա որեւէ կշռադատութեամբ — ի հարկ է ամեն իւր հասկացողութեամբ — պիտի ընտրութիւն անէր իւր «այլազգ» աղբիւրների մէջ, մէկն առնէր, միւսը թողնէր: Եւ Խորենացին այդպէս էլ անում է անմիջապէս նոյն գլխի վերջում և յաջորդ (ԻԲ) գլխի սկզբում, հայցոց թագաւորների «կարգը կանոնելուց» առաջ:

Եւս առում է. մինչդեռ ուրիշ աղբերի թագաւորների գործերը գրուեցան «յիւրեանցըն յիշողութեանցն վերակացուաց», մերոնք՝ անխմատասէր բարք ունենալով՝ այդպիսի բան անել չտուին: Ուստի և նոցա գործերը «մնացին նշանակեալ ի վերջինսն»: Ուրիշ խօսքով մեր թագաւորների ժամանակակիցները չեն գրել նոցա գործերը, այլ՝ ժամանակով շատ հեռու մարդիկ, վերջնին են գրել այդ պատմութիւնները, ուստի և տարբեր կամ այլազգաբար պատմութիւններ են անում:

Բայց ընթերցողի մտքում կըծնուի իսկոյն մի հարց. եթէ ժամանակակիցները չեն գրել, այլ վերջինքն, յետնադոյն ժամանակի մարդիկ, ո՞րքա որոտից պիտի գիտենային այդ պատմութիւնը: Այս էլ մտածում է մեր

պատմագիրը, ուստի՝ և անմիջապես կցում է իւր բացատրութեանը. Ապա թէ ասիցես ուստի մեզ զնախնեաց մերոց գիտել զանուանս այսպէս, իսկ զբազմաց և զգործս¹, ասեմք ի հնոցն գիւանաց քաղզէացւոց, ասորեստանաց և պարսից, վասն մտելոց անուանց և գործոց նոցա ի քարտէս արքունի, իբր գործակալաց և վերակացուաց աշխարհիս ի նոցանէ կացելոց և մեծաց կողմնակալաց»:

Արդ, այդ «վերջին» (յեանագոյն) գրողն ըից մէկն է հենց Մար Աբաս, որ՝ ըստ Մորենացու՝ Նինուէի արքունի գիւանի մի մատնանից, որի մէջ իբր եղել են հնոց և նախնեաց պատմութիւններ, մեր ազգի պատմութիւնը քաղել հանել է²: Բայց այդ մատնանը հայոց պատմութիւնը խօ՞ւ ամբողջութեամբ չունէր սկզբից մինչև վերջը բոլոր ծշտութեամբ: Ուստի և Մար Աբասի գրածն էլ պակասաւոր մի բան պիտի լինէր. թէ չէ ինչո՞ւ այն ժամանակ պիտի գրէր Մորենացին. «Միթէ մատնան մերձ կայցէ ինձ ... որով ... վերուստ ի քեզ իջուցանեմ անսխալ»: Դա մի աղբիւրից քաղած պատմութիւն էր միայն: Ուրիշ վերջիններ էլ ուրիշ աղբիւրներ գործածելով կարող էին քաղել և կազմել «այլազգայրար» հայոց պատմութիւն: Այդպիսի վերջին գրողներից է և «Չորս հազներգութեանց» հեղինակը: Եւ եթէ մենք այժմ՝ յունական ու լատինական աղբիւրներից՝ օգտուելով յաճախ իրար հակասող ու «այլազգ» հայոց պատմութիւն ենք կազմում և դեռ մեր թագաւորների անունների ցանկը չենք կազմել ծշտութեամբ — ինչո՞ւ ուրեմն Մորենացու աղբիւրները, որոնք նոյն ձևով զանազան աղբիւրներ գործածելով³ կազմել էին հայոց պատմու-

թիւն, իրար չպիտի հակասէին թէ անուններով և անոնց շարքերով և թէ իրողութիւններով:

Այսպէս, շատ պարզ ու խելացի է Մորենացու բացատրութիւնը, թէ ինչո՞ւ իւր աղբիւրները, որոնք վերջնոց գործ են, հակասական են և այլազգայրար: Մենք ևս ուրիշ տեսակ բացատրութիւն տալ չէինք կարող: Եւ այնուհետեւ արդէն յաջորդ գլխի մէջ, իւր անձնական զգացումները յայտնելուց յետոյ, նախ քան թագաւորների «կարգը» դնելը, բացատրում է թէ ինչպէս է ընտրութիւն անում իւր աղբիւրների մէջ և ինչո՞ւ մէկին աւելի հաւատ է ընծայում քան միւսին:

Մինչդեռ Մար Աբաս (Անանու) հայոց իշխանութիւնը վերջացնում է Նարեկագոյնասորի օրով և այնուհետեւ հայերին ենթարկել է տալի Բաբելացոց ու Մարաց. Մորենա-

խաղիկացոց, ասորեստանցոց ու պարսից աղբիւրներ են գործածել, թէ միայն յունական աղբիւրներ և Ասուածաշունչ, և այնպես են ներկայացրել, որ իբր առաջին աղբիւրներից են օգտուել: Նկատեմք ևս այս: Կարելի չէ Ապս երկ ասիցես, ուստի մեզ գնախնեացն մերոց զիսել (կամ զսանել) զանուանս ... խօսից եզրակացնել թէ իբր Խորենացին ասում է թէ ինքն է առնում խաղիկացոց, ասորեստանցոց ու պարսից աղբիւրներից (Կարագ. Բ. պ. 2. Ա. եր. 184): Խորենացին միշտ ասում է, որ ինքը յունարկից է առնում: Իսկ երկ Լորս աղբիւրների մէջ ասած է եղել թէ պատմութիւնն առած է վերոյիշեալ խաղիկական եւ աղբիւրներից, ինքը Խորենացին էլ, փոխանակ գրելու ... «ուստի վերջնոցն (պատմագրաց, որ իւր աղբիւրներն են) զնախնեացն մերոց զիսել զանուանս ... կարող եր գրել «մասի մեզ ... զիսել»: Որովհետեւ ինքն էլ, թէպէտ և վերջնոց մոտով, խաղիկացոց, ասորեստանցոց գրածներից իմացած է համարում իրեն: Այսպէս և յաճախ ևս յիշում է աղբիւրներ, որոնցից անմիջապէս չէ օգտուել, այլ Եւսեբիոսի միջոցով, բայց վերջինիս անունը չէ տալիս ևս համարում է թէ բուն աղբիւրից է առած ինքը: Մի բան որ այժմ էլ շատերն անում են, մասնաւորապէս մեր լրագրողները, ոռոսաց քերթերից խաղելով, զերմանական կամ ժրանախական քերթերի անուններն են դնում, որովհետեւ սոքա են իրեւ աղբիւր ծառայել ոռոսաց քերթերին: Այսպէս Յովհաննէս Կարսլիկոսն էլ, որ Խորենացոց է առնում, այնպէս է դնում, որ իբր թէ ինքն է խաղիկական եւ աղբիւրներից օգտուողը, «Եւ այսօր անուամբ և գրոյցք թէ կարցեալ լինի՝ յորմէ գոյ զիսել, զիսացե զի խաղիկացոց մասեանցն մեզ ընծանեցան, որք կան ի նիւնոս և յեղեւթս առ Տիրիւ գրեալ» (Մոսկվա, 1853, եր. 14):

1. Ա. մեռ. իսկ Տպագիւն ունի. Ապս երկ ասիցեն ուստի մեզ գնախնեացն մերոց բազմաց այսպէս զսանել զանուանս ևս զգործս ...

2. Խորենացու խօսքն այնպէս պէտք չէ հասկանալ, թէ այդ «նախնեացն» մէջ հայոց պատմութիւնն առնեմք եր գրուած, այլ թէ հայոց մասին յիշատակութիւնն ենք կաշիւն այդ գրքի մէջ ևս այդ յիշատակութիւններից օգտուելով, քաղելով կազմել է Մար Աբասը հայոց պատմութիւնը. ինչպէս մենք այժմ յունական ու հռոմայական աղբիւրներից հանում ենք հայոց բազմադերի անուններն ու պատմութիւնները:

3. Այլ խնդիր է, թէ այդ «վերջինն» խաղիկացոց

ցու միւս աղբիւրի մէջ հայերն անկախ թագաւորութիւն ունին և Մարաց ու Պարսից ժամանակ Այս վերջինիս ճշմարտութեան համար վկայ ունի ս. Գիրքը: Եւ զի արդարեւ զայնու ժամանակաւ էր տղզիս մերոյ թագաւորութիւն: վկայէ և Երեմիա մարգարէ ի բանս իւր: հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ. Հրաման տուր: ասէ՛ այրարանն թագաւորութեանն և Ասքանագեան գնդին: Եւ այս հաւատարմի գոլոյ մերոյ թագաւորութեանն առ այնու ժամանակաւ: աւելացնում է մեր պատմագիրը՝ որի համար՝ գիտենք, երկու տարբեր պատմութեանցից ճշմարտան այն է, որ համեմատ է ս. Գրքին (Տե՛ս. գլ. 9. եր. 72 հա.):

Այսպէս ուրեմն, Խորենացին իւր ձեռի տակ ունեցած առնուազն երկու գրաւոր աղբիւրից, որ են Մար Արաս և «Չորս հազներգութիւնը», հիմնուելով Ս. Գրքի վերայ՝ աւելի կշիռ է տալիս երկրորդին՝ Հայկազանց թագաւորութեան պատմութիւնն անկիս: Ուստի և այդ պատմութեանն՝ որի մէջ մի երկու խօսք Պարոյրի համար է ասում և ընդարձակ ու երկար միայն Տիգրանի համար է գրում. — «հիմունքը», հիմնական մասը վերջնում է «Չորս հազներգութիւնից», բայց օգտուում է երկրորդարար նաև Մար Արասից (Փառնաւազի համար, գուցէ և Զարհ: Արմոգ: Բագամ) և Վահագնի համար ժողովրդական երգից:

Միւս կողմից՝ մենք տեսնք, որ ԺԹ. զլսի մէջ «Հիւսումն Պիտոյից» կոչած գիրքն է աղբիւր դնում նոյն Հայկազանց թագաւորների և կամ Տիգրանի պատմութեան համար: Ինքն իրեն առաջ է գալիս այն միտքը, թէ միեւնոյն պատմութեան համար այս երկու տեղ յիշածները «Հիւսումն Պիտոյից» և Չորս հազներգութիւնը, միեւնոյն աղբիւրն են: Երկու կոչումը, «Հիւսումն Պիտոյից» և «Չորս հազներգութիւնը», ոչ միայն իրար չեն բացասում այլ լրացնում են մէկմէկու:

Ինչպիսի գրուածք է եղել այդ աղբիւրը «Հազներգութիւն» բառը, որ սովորաբար նշանակում է քերթուած, վիպասանութիւն և քերթուածի մասերը, և ապա նոր պատմական գրուածք ու անոր մասերը, կարող է

ցոյց տալ որ բանաստեղծական էր այդ գրուածքը: Հին բառով մի բանահիւստութիւն կամ ստեղծարանութիւն, որի համար իրրեւելութ ծառայած էր Տիգրանի պատմութիւնը: Անշուշտ, այդ «բանահիւստութիւնը» կամ «ստեղծարանութիւնը» իւր մէջ պիտի ունենար ինչպէս ամէն պատմական բանաստեղծութիւն, նաև շատ հատուածներ ու վիպական կամ թէ ծարտասանական մանրամասնութիւնների որոնք բանաստեղծական երեւակայութեան ստեղծագործութիւն են: Բայց ինչպէս ամեն պատմական բանաստեղծութեան, այդպէս և այդ «Չորս հազներգութեանց» էական մասը պէտք է պատմական լինել, և այդ էական մասն ահա Խորենացին տաւ է և իրրեւ հիմունք դրել իւր Հայկազանց թագաւորների պատմութեան համար:

Միւս կողմից թէ Խորենացու «Հիւսումն պիտոյից» կոչած գիրքը նոյնպէս բանաստեղծական կամ բանահիւստական ստեղծարանական գրուածք է եղել, այդ ցոյց է տալիս նոյն իսկ կոչումը, որ պատմագիրը տալիս է այդ գրուածքին: Յայտնի է, միջնադարեան դպրոցներում «պիտոյք», յունական *ῥήμα*, բառով կոչում էին այն ծարտասանական կամ բանահիւստական վարժութիւնը, որով մի իմաստալից ասացուած ու խօսք կամ որեւէ անձի պատմութիւն ու արարք ընդարձակութիւնում էին այս կամ այն եղանակով ու կանոններով և կազմում էին մի ընդարձակ ծառ կամ բան: Այդ ծարտասանական վարժութիւնները իրենց կանոններով նոյն իսկ մեր գրականութեան սկիզբներում աշխատել են մտցնել մեր մէջ թարգմանիչները: Յայտնի է Խորենացուն վերագրուած «Պիտոյից գիրքը» որի մէջ բացի կանոնների բացատրութիւններից կան և օրինակներ «հրահանգիցն աղագաւ առ մանկունս»:

Այս գրքում ի միջի այլոց գտնում ենք «Սահման ներբողին», որի տեսակին պատկանել է և Տիգրանի մասին գրուածքը «Ներբողեան է քան արտադրական եղելոյ քարեաց... Ներբողելի է զլէմն»:

1 Մասնագրոյրիւմ Մովսէսի Խորենացոյ, Վենիսի, 1865. եր. 413:

[անձնաւորութիւն] և զիրոյ և զժամանակս և զտեղիս... Զդէմս որպէս զԴիմութենէս, կամ զՊղատոնս Զիրս որպէս զարգարութիւն կամ զողջախոհութիւն»... Այնուհետև ընթացած է նշելով՝ այսինքն պատմական անձնաւորութիւններ գոյութիւն կանոնները մասերի բաժանելով ներքողեանը:

Եթէ փոքր ինչ ուշադրութիւն դարձնենք Խորենացու հայկազանց թագաւորների պատմութեանը (հարկաւ դուրս պէտք է ձգել Երեմիա մարգարէի վկայութիւնը՝ Մար Արաւից առած Փառնաւազի մասը և պատմագրի բացատրութիւնները թուելեաց երգերի մասին), կը տեսնենք, որ Տիգրանի վրայ զբրուած այսպիսի մի ներքողեանի բնաւորութիւն ունի այդ ամբողջ պատմութիւնը մինչև Վահագնս Ասել չի ուղղի որ քանի որ Խորենացին պատմութիւն է գրում և ոչ թէ ներքողեան մենք չենք կարող պահանջել որ նա իւր ճարտասանական աղբիւրը ծայրէ ի ծայր արտագրած լինի—նա շատ տեղ կրճատում է և կամ ամեն բան իւր աղբիւրի կարգով չէ բերած: Բայց եղածն էլ բաւական է մեր կարծիքը հաստատելու համար: Բաւական է միայն որ այդ պատմութիւնը բաղկատենք Պիտոյից զբքի ներքողեանի կանոնների հետ:

Ահա այդ կանոններն իրենց կարգով ու բաղկատութիւնը:

1. «Եւ ի գովելն պարտ և արժան է նախաշաւիդ առնել ըստ տեղւոյ պատճառին»: Այսինքն նախ նիւթը, եթէ որեւէ անձն է, ուրեմն անձը գովել ընդհանրապէս: Եւ Խորենացին իւր հայկազանց և Տիգրանի պատմութիւնն սկսում է ընդհանուր գովեստով (Ա. իա. իբ. իգ. իգ.):

2. «Ապա զնել զազգն և զնոյն բաժանել ի գաւառս և ի նախածնողս և ի հարս»: Տիգրանի ներքողեանից Խորենացին կարիք չունէր «գաւառի» այսինքն Տիգրանի հայրենիքի, հայաստանի գովքը մտցնելու իւր պատմութեան մէջ: Իսկ Տիգրանի նախածնող հայկին և նորա մերձաւոր հայրերին՝ Պարոյրից սկսած՝ զիտենք գովելով յիշատակում է Տիգրանի պատմութիւնից առաջ:

3. «Ապա զնունդն և բաժանել յունեմն և ի վարժս և յօրէնս»: Այս մասի

մէջ պիտի պատմուէր ներքողելի անձի ծրնունքը սնունդը կրթութիւնը մանակական կեանքն ու վարմունքը (Հմտ. «Մովսէսի ներքողեանի» մէջ համապատասխան հատուածները՝ Ե Թ. եր. 415 417): Ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այս մասն իրրեւ պատմութեան համար «ոչ կարեւոր» բան պիտի կրճատէր Խորենացին: Սակայն և այնպէս ծննդեան ինչպէս և նախընթացում յիշուած «գաւառի» հայրենիքի մասին գտնում ենք Աժդահակի երազի մէջ:

4. Եւ ապա զմեծ գլուխ ներքողինն ողնել զգործան և զնոյն բաժանել յամսն և ի մարմին և ի դիպուածս:

«Անձն յիմաստութիւն և յողջախոհութիւն, յարութիւն և յարդարութիւն»: Տեսնենք ինչպէս է գովում Խորենացին Տիգրանի «անձը» (ներքինը). Արանց կացեալ գլուխ արութիւն ցուցեալ՝ «պարկեշտն» օրինաւոր ի ցանկութիւնս մարմնոյն շափաւոր մեծիմաստն արդարադատ, հաւասարասէր կշիռս ունելով և ինչ ուրեմն ոչ մի գիծ պակաս չէ:

5. «Զմարմին» ի գեղեցկութիւն և ի զօրութիւն և յերազութիւն: Խորենացի. «Խարտեաշս այս և աղբիւրի ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրանի երեսօք զունեան և մեղուակն, անձնայն և թիկնաւէտն, առոյգաբարձն և գեղեցկոտն»... «Մատարեալս ի դիւցազանց հասակաւ և բնութեամբ»: «Արծուանման սլացեալ թեօք... սքանչելի դիւցազն»: «Բայց գովեմ զքաջահասակն զիմ և զնիզակաւորն և զամենեկն բոլոր անգամովք համեմատն և ի գեղեցկութիւն աւարտեալ հասակի, քանզի առոյգ ամենայնիւ ըստ իրեարս պատշաճեալ և ուժով ոչ զօք ունելով իւր զոյգ»: Ուրեմն դարձեալ ոչ մի գիծ պակաս չէ:

6. «Զդիպուածս» ի ծոխութիւն և յունչեղութիւն և ի սիրելիս: Այսինքն գոված անձի կատարած մեծ դէպքը պէտք է ծոխութիւն և ընչեղութիւն պատճառէ և սիրելի դարձնէ նորան: Տիգրանի մեծ «դիպուածն» է Աժդահակի հետ կռուելն ու նորան յաղթելը, որ այսպէս է վերջացնում Խորենացին. «Եւ այսպիսի դիպուածս ի բարեբախտութիւն յաւելեալ յաճախէր փառս Տիգրանայ: Մեր թագաւորի «ծոխութեան» և «ընչեղու-

Թեան՝ մանրամասն նկարագիրն (Ա. իդ) աւելորդ ենք համարում արտադրել: Ընթերցողն ինքը կրտսնէ յորենացու մէջ: իսկ «իրերի» լինելու համար բերենք միայն. «Ամենցուն՝ որ առ իւրովքն էին ժամանակօք նախանձելի» և «յետնոցս ըղձալի ինքն և ժամանակ»: Ուրեմն դարձեալ ոչ մի գիծ պակաս է:

5. «Եւ ի վերայ այսոցիկ դնել զբաղդատութիւնն յարադրութեամբ ներբողեցելունքն զմեծագոյնն ընդունել: Այսինքն ուրիշ նշանաւոր անձերի հետ բաղդատել զոված անձին և նորան աւելի մեծ համարել: Այդ բաղդատութիւնն ևս գտնում ենք յորենացու մէջ Տիգրանի պատմութեան վերջում (Ա. լա):

6. «Եւ ապա զ՝ ի վերայ բանին՝ ի կատարման ըստ պատճառի»: Այսինքն ինչպէս ընդհանուր գովեստով սկսուած էր՝ այդպէս և ներբողելի անձի վրայ արած գովեստն ամփոփել և վերջացնել: Այսպէս էլ անում է յորենացին: ԼԱ. գլուխը, որ Տիգրանի պատմութեան վերջաբանն է՝ սկսում է Տիգրանին գովելով, և ինչպէս «պիտոյից» կանոնները պահանջում են, վերջում բաղդատութիւն է անում շատ Տիգրանների մէջ և գտնում, որ «մի է և միայնակ ի հայկազանց» Տիգրան և ինչ:

Այսպէս տեսնում ենք, որ Տիգրանի պատմութեան մէջ պահուած են «պիտոյից զբքի» ներբողեանի ճարտասանական կանոնները, այն էլ մեծ մասամբ նոյն կարգով: ինչ կարգով որ «պիտոյից զիրքն է պահանջում»: Եւ այդպէս էլ պէտք է լինէր, քանի որ մեր պատմագիրը ԺԹ. գլխի մէջ պարզաբար յայտնում է թէ հայկազանց և Տիգրանի պատմութիւնը պիտի առնէ «ի հիւսման պատմութենէ պիտոյից»: Նր նշանակէ, եղել է մի պիտոյից զիրք, որի մէջ հիւսուած են եղել զանազան բանահիւսական կամ ճարտասանական օրինակներ, ի թիւս որոց և մի ընդարձակ ներբողեան հայոց թագաւոր Տիգրանի մասին: Այդ զիրքը հայոց մէջ հանրածանօթ է եղել:

Հանրածանօթ է եղել և նորա հեղինակը. ուստի և յորենացին բաւականանում է զբքի անունը տալով միայն և գովելով նորա «իմաստուն» հեղինակին և կոչելով նորան «արգասաւոր ի բան»: Վերջին խօսքը ակնարկում է կամ այն բանին, որ զբքի հեղինակը շատ այդպիսի «բանք» կամ ներբողեաններ է գրած եղել, կամ շատ պերճաբան քերթող է եղել:

Այսպէս մի կողմից «հաղներգութիւն» բառից իմանում ենք, որ Հայկազանց և Տիգրանի պատմութիւնը վերցրած է մի «բանահիւսական», «տեղծարանական» գրուածքից, իսկ միւս կողմից տեսնում ենք, որ յորենացին նոյն պատմութիւնն իրօք վերցրած է մի «ի հիւսումն պիտոյից» կոչած գրուածքից: Այդ երկու աղբիւրը նոյնանում են: Պատահական մի բան չենք համարում և այն, որ Ա. տեսակի ձեռագիրների մէջ փոխանակ «ի հիւսման պատմութենէ պիտոյից» գտնում ենք «ի հիւսման պատմութենէ բանից»: որ կանոնաւոր ձևով է «ի պատմութենէ հիւսման ըմբից»: Արդ «հիւսումն բանից» մի բառով «բանահիւսութիւն» նշանակում է «բանաստեղծութիւն»: Թայայնի է թէ ինչպէս յորենացու բառերը յաճախ թարգմանուած են: Այսպէս և այստեղ «հիւսումն պիտոյից» թարգմանուած է «հիւսումն բանից»: Թարգմանողն հասկացել է թէ ինչ է անում: Նա գիտէ յորենացու գրածի բուն իմաստը, որ այնպէս է թարգմանել, որ «ճարտասանական» աղբիւրը դարձած է մի «բանահիւսական», «բանաստեղծական» աղբիւր: Վերջին բառերս անշուշտ իրենց սկզբնական իմաստով իբրեւ «բան շինել» պէտք է հասկանալ, ինչպէս և պիտոյից կանոններով գրած ճառն նոյնպէս համարում է իբրեւ «բան հիւսել», «բան գործել»:

Ինչու յորենացին այդ «բանաստեղծական» կամ ճարտասանական աղբիւրը «Չորս հագներգութիւն» է կոչում: կամ այն պատճառով, որ այդ «արգասաւորն ի բան» քերթողն իւր «պիտոյից հիւսումն» չորս հաղներգութեան, չորս զբքի էր բաժանած, որոնցից մէկի մէջ էր Տիգրանի ներբողեանը, կամ աւելի այն պատճառով, որ Տիգրանի ներբողեանը չորս հագներգութեան, չորս մասի էր բաժանուում:

1. Թողնում ենք, որ հետաքրքիր ընթերցողն իմիջմանրամասնօրէն համեմատէ Հայկազանց, իսկապէս Տիգրանի պատմութիւնը, «պիտոյից զբքի» հիմնգետոյ գլխի հետ, «ստանան թերթողն», ևս հետում դրած օրինակի հետ՝ «ներբողեան Մովսէսի»:

Եթէ ուշադրութեամբ կարգանք Տիգրանի պատմութիւնը, կրօնականներ, որ չորս մասի ևս բաժանուած է:

Առաջին: Այս մասի մէջ, որ վիպական հանգոյցն է, եղել են Տիգրանի գովեստն ու յաջողութիւնները: Գովեստի մէջ յիշատակուած են եղել ինչպէս սովորաբար լինում է քերթուածի մէջ և ինչպէս պահանջում են պիտոյից կանոնները Տիգրանի նախորդները Պարոյրից սկսած: Անշուշտ շատ բան ասած էր լինիլ սոցա մասին, այլ գրեթէ քաղած ու յարմարեցրած մի բան, գուցէ սոսկ անուններ, Տիգրան թագաւորի ազգաբանութիւնը յայտնելու և հայոց թագաւորութեան սկիզբը ցոյց տալու համար: Այդ ընդհանուր գովեստից յետոյ պիտի գային Մարաց թագաւորի երկիւղն ու երազը խորհուրդը և որոշումը Տիգրանուհուն կնութեան առնել և թուղթը:

Երկրորդ: Այս մասի մէջ, որ զարգացում է, պատմուած է եղել պատգամաւորի գալը, Տիգրանի յօժարութիւնը իւր քրոջը տալու, նորան ծանապարհ գնելը և Աժդահակի նորան արած ընդունելութիւնը: Այս մասը Մորենացին շատ համառօտ է անցնում սկսելով. «Եւ առանց յերկարելոյ ասացից» խօսքերով: Համառօտելու պատճառը հասկանալի է: Բացի իւր բերած բովանդակութիւնից, ուրիշ առանձին պատմական դէպք չէ տեսնում: Կնանքից առած վիպական մանրամասնութիւնները նորան չեն հետաքրքրում: Օրինակ, Տիգրանի իւր քրոջը ծանապարհ դնելու հաւաստեալ ընդարձակ նկարագրի համար նա բաւականանում է միայն ասելով «Եւ զարկէ զքոյր իւր որպէս օրէն է թագաւորաց»:

Երրորդ: Այս մասը, որի մէջ զարգացում է իւր ծայրին է հասնում սկսում է, «Զկնի այսորիկ ասէ թէ»... խօսքերով, որից պարզ երեւում է թէ նոր մաս է սկսւում: Եւ բովանդակութիւնն էլ հենց նոր մաս է ցոյց տալի: Մարաց թագաւորն աշխատում է սիրելի դառնալ Տիգրանուհուն, նորա ձեռով թակարդ լարել Տիգրանի դէմ: Տիգրանուհին ստիպուած երեսանց ընդունում է նորա առաջարկը, բայց նենգութիւնը յայտնում է

եղբորը: Պատգամաւորութիւն է լինում և յայտնի թշնամութիւն սկսւում:

Չորրորդ: Վիպական լուծումն է այս մասը: Երկու կողմից զօրաժողով են լինում և կռուի պատրաստութիւն տեսնում: Կռիւր երկարատեւում է, որովհետեւ Տիգրան զելս իրացն հնարէր յարգարել, զի ապրելոյ ծար լիցի Տիգրանուհաց: Սա ազատուած է: Ծախատամարտ: Տիգրան և Աժդահակ կռւում են, բայց Մորենացին դժբախտաբար, այդ կռուի մանրամասն նկարագիրը կրճատում է գրելով. «Եւ զի երկայնեմ զբանս: Աժդահակ սպանում է. նորա տունն ու կինը գերում է: Ուրեմն չարը պատժւում է: Իսկ բարին, Տիգրանն ու Տիգրանուհին վարձատրւում են. մէկի փառքն է աւելանում: միւսն իւր եղբայրութեան համար «թագաւորապէս» ուղարկւում է, քնակելու Տիգրանակերտում:

Ահա մի իսկ վիպական նիւթ, արժանի գեղարուեստական բանաստեղծութեամբ մշակուած լինելու, որի գեղեցկութիւնը Մորենացու համառօտած, և մասամբ անշնորհք կերպով կրճատած, գրութեան միջից ևս ցուում է, նիւթի և զործողութեան միութիւնը սկզբից մինչև վերջը պահած է և, որ գլխաւորն է, ամենայն բնականութեամբ բաժանում է միայն չորս «հագնեցութեան»: Երկրորդ և երրորդ «հագնեցութիւնների» սկզբին դրած Մորենացու խօսքերը. «Եւ առանց յերկարելոյ ասացից», «Զկնի այսորիկ ասէ թէ»... խօսքերը նոյն իսկ ցոյց են տալի մի մասից անցումը միւսին:

Եւ այս գեղեցիկ նիւթը, որ գեղեցիկ ևս մշակուած պիտի լինէր «ի բանս արգասաւորի և իմաստունի» ձեռով, իւր գեղեցկութեան մեծագոյն մասն, ժողովրդական երգից է ստանում: Հեղինակը իրենից չէ ստեղծել, այլ ժողովրդականն է առած և ծարտասանօրէն ու ստեղծարանօրէն մշակած:

Թէ Տիգրանի մասին երգեր եղել են «ի հինն մեր», տեսանք, այդ պարզապէս յայտնում է Մորենացին: Բայց նա չէ ասում, որ այդ երգերն անձամբ է հաւաքել ժողովրդից: Այլ ընդհակառակն, նա իւր աղբիւրների ընդհանուր յիշատակութեան մէջ յայտնում է, որ իւր «հնագրութիւնը նաւաբում է» ու-

լիշներից: Այդ իսկ պատճառով իւր պատմութեան սխալ կամ ուղիղ լինելը թողնում է առաջին «հաւարողներին»: «Իսկ ըստ որոց հաւարումն, Աստուծոյ լինել յայտնիս և մարդկան զովելիս կամ բարեխիս և մեր այնոցիկ օտար եւ բացակացեալ»: Ժողովրդից անձամբ ժողովողի լեզու չէ այս: Բացի այդ՝ նա Տիգրանի մասին երգերն անցեալ ժամանակով է յիշում. «Զորմէ ասէին ի հինսն մեր»: Այդ երգերը գրւում են հին սերնդի բերանին «ի հինսն»¹: Ուրեմն այդ երգերը թորենացին անձամբ չէ լսած ժողովրդից: Եւ քանի որ Տիգրանի պատմութիւնը մի գրաւոր աղբիւրից է առած, անհաւանական չէ կարծել, որ այդ երգերի յիշատակութիւնն ևս իւր միակ գրաւոր աղբիւրի մէջ գտած պիտի լինի:

Մենք այնքան սովոր ենք այն մտքին, որ թորենացին ինքն է օգտուում ժողովրդական երգերից, որ սկզբում ըստ երեւութին տարօրինակ կը թուի, որ նա իւր յիշած երգերի համար գրաւոր աղբիւր ունեցած լինի Սակայն զարմանալի չէ այդ: Մեր պատմագիրն ամեն երգեր անձամբ չէ առած ժողովրդից: Թուելեաց կամ վիպասանաց երգերն անգամ թէպէտեւ ծանօթ են նորան և նոյն իսկ Սահակ Բագրատունուն², նա ժողովրդից չէ լսած, թէ չէ՝ այդ երգերի մասին չէր գրիլ թէ պահեցին ախորժելով, որպէս լսեմ մարդիկ կողմանն... Գողթան» (Ա. Լ.): Կը նշանակէ այդ երգերի որեւէ ժողովածու է ծանօթ եղել թորենացուն, իսկ այդ հին երգերի պահուած լինելը Գողթն գաւառում՝ նա լսելով գիտէ: Այս ինկատի ունենալով նոր հասկանալի է լինում թէ ինչու նա Վահագնի երգի մասին այնպէս շեշտելով ասում է. «Զայս երգելով ոմանց բամբռամբ, լուաք իսկ ականջօք մերովք (Ա. Լ.): Այդ հարկաւ որ էր այդպէս շեշտելով յայտնել, որովհետեւ նա առաջ ԺԹ. գլխի մէջ ասել էր, որ ուրիշներ

«հաւարածներին», «ի գրոց» է օգտուելու, — և մինչև Վահագն այդպէս էլ արել էր, — իսկ այստեղ ինքն անձամբ է ժողովրդից առնում:

Այդ, այդ երգերը բոլորը թորենացու ծաշակով անո՞ճ, ու «փծուն» են եղել: Բացառութիւն չեն կազմել նոյն իսկ թուելեաց կամ վիպասանաց երգերը, քանի որ մեր պատմագիրն այս վերջիններն ևս ստիպուած է եղել «ճշմարտելու», «ճշմարտապատմութիւն» շինելու: Ազոնք բոլորն առասպել են: Բայց ինչպէս տեսել ենք (Ա. գլ. եր. 22), հայ ժողովրդական բանահիւսութեան բոլոր նիւթերից միմիայն Տիգրանի մասին եղածներին առասպել կոչումը չէ տալիս: Այս բացառութիւնը, որի մասին իւր տեղում խօսել ենք, այժմ հասկանալի է լինում: Եթէ նա ինքը ձեռին ունեցած լինէր Տիգրանի մասին ժողովրդական երգերը և անմիջապէս այդ երգերից օգտուած լինէր, դժուար է կարծել, որ ամեն միւս տեղերում ժողովրդականն առասպել կոչէր, իսկ այստեղ ոչ: Ըստ թորենացու, ուրեմն, Տիգրանի մասին եղածներն առասպել չեն (Տէս թորենացու հայեացքն առասպելի վրայ. գլ. 9. եր. 72 հտն.), որովհետեւ Տիգրանի մասին նա ժողովրդական «փծուն» և «անոճ» երգերը չէ իւր ձեռի տակին ունեցած, այլ այդ երգերի իրեն թորենացու ծաշակով գրական մշակութիւն կրածը, մի «գարգարեալ» և «ոճով և հանդերձ պատճառաւ շարագրած» պատմութիւն, որ նա այլ ևս առասպել կոչել չէր կարող: Այդ մի պատմութիւն էր, որ ոչ թէ առասպելի պէս «ճշմարտութիւն իրացն այլարանաբար յինքեան ունէր թագուցեալ, այլ ամբողջ արդէն «ճշմարտուած», «ոճով» պատմուած, առասպելական մասը գուրս ձգած և «ճշմարտապատմութիւն» շինած³: Ուրիշ խօսքով, դա «երգարան բանաւոր» էր:

Վերջին բառը մեզ յիշեցնում է Ա. գրքի

1. Հմեմ. Բ. դր. «իսկ ի յաւանել սրայն՝ օսմ նմա արքումն, որպէս անդ ուրեմն ի հիմնսն արեւացիին Սոկրատայ գողթիսնն»:

2. «Արտաշիսի վերջնոյ գործք՝ բազում ինչ յայտնի և նիսեզ ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան» (Բ. խր.):

1. Ինչպէս յետոյ կրեսնենք, Տիգրանի կոխը վիշապ Ածղանակի դէմ, վիշապաց մայր Անոյշի ու վիշապազանց գերուելն ու Մասիսի վրայ ընկնելն այդ աղբիւրի մեջ արդէն, բնոււս ժողովրդի քաջասիրտեան նշանելով, դարձած է կոխ ընդդէմ Մարաց քաջաւոր Ածղանակի, Մարաց քաջուհու և մարացոց գերութիւն, ճիշդ ինչպէս իմքը Խորենացին վիպասանը «ճշմարտելով» վիշապ Արգաւանին դարձնում է Մարացոց սկր Արգան, և վիշապազանց դէմ կոխը Մարաց դէմ կոխը:

Գ. գլուխը: «Եղբայրս անիմաստասեր բարուց առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց» Կարելի չէ այս գլուխն իրեն փաստ մէջ բերել, ինչպէս անում է շնորհ: Միաբան՝ հերքելու համար լիմնի կարծիքը թէ «հայկական աղբիւր» են եղել «Չորս հագներգութիւնքը»: Այդ գլխի մէջ խորհնացին նախ գանգաւում է: որ մեր «առաջին թագաւորներն» ուշադրութիւն չեն դարձրել իրենց ժամանակի յիշատակի արժանի գործերը մատենագրել տալու: մի բան որ բնաւ չէ մերժում որ խորհնացու ժամանակ լինէր «վերջնոց» գրած մի հայկական պատմական աղբիւր: Արդարեւ այնուհետեւ խորհնացին գանգաւում է: «Որպէս այժմ» և առ հինան հայաստանեայց լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան և երգարանաց բանութեաց: և քիչ յետոյ աւելացնում է: «Միթէ մատենան մերձ կայցէ ինձ... կամ դպրութիւնք քոց հայրենեաց, որովք... ի վերուստ ի քեզ իշուցանեմ անսխալ: Բայց միթէ կարելի է այս խօսքերը տառացի ճշտութեամբ հասկանալ: Զէ՛ որ մեր պատմագիրն այնպիսի ժամանակում էր ապրում երբ հայ դպրութիւն կար արդէն և նա օգտուել էլ է այդ հայ դպրութիւնից: Անշուշտ չկար մի այնպիսի դպրութիւն, որով հեշտութեամբ կարելի լինէր ամբողջ հայոց պատմութիւնը անսխալ գրել սկզբից մինչեւ վերջը: Այս մասին է ահա՛ մեր պատմագրի գանգատը, ինչպէս և ոչ այնքան իւր ժամանակի ընդհանուր անսիրելութիւն իմաստութեան է յանդիմանում նա՛ որքան «առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց», «առաջնոցն մերոց նախնեաց», «թագաւորացն մերոց և այլոցն առաջնոց» (Ա. գ. իա): Խորհնացու այս խօսքերը երբեք չեն թելադրում մեզ կարծելու թէ նորա ժամանակի բոլոր հայերը իմաստութիւն և «բանաւոր երգարաններ» այսինքն իմաստալից երգարաններ (Տես այս բառի բացատրութիւնը գլ. Բ. եր. 34 հան.) չեն սիրել և թէ ինքը խորհնացին մենակ բացառութիւն է կազմել: Եւ ինչպէս կարելի է կարծել այդպիսի բան՝ Ե. դարու գրական շարժումից յետոյ: Ազգի ընդհանրու-

թիւնը կարող էր «թուլամիտ» տգէտ ու «վայրենի» լինել՝ «փծուն» երգեր ու երգարաններ սիրել, բայց այդ չէ մերժում որ խորհնացու նման «իմաստուն» մի մարդ, քերթող մէկն «ի վերջնոցն» այդ փծուն երգերից օգտուելով, միացնելով անոնց հետ և իւր պատմական տեղեկութիւններն այս ու այն աղբիւրից քաղած, գրէր մի ճարտասանական բնաւորութիւն ունեցող պատմական բանահիւսութիւն: Եւ այդ է պատճառը, որ երբ մեր պատմագիրը որ ոչ փծուն աղբիւրների մեծ պակասութիւն ունէր, իւր ձեռի տակ ունենում է հայկազանց թագաւորների և Տիգրանի պատմութեան համար՝ իւր ճաշակով գրած մի պատմական աղբիւր այն ժամանակ իրաւամբ բաւ չէ գտնում անոր յայտնի հեղինակին գովելու համար: «Արգասաւոր ի բանս» և իմաստուն և ի մէջ իմաստնոցն իմաստուն»:

Այս աղբիւրից ահա՛ մեր պատմագիրը քաղում է իւր հայկազանց թագաւորների պատմութեան «հիմունքը» և առնում է Տիգրանի ամբողջ պատմութիւնը, այնքան ընդարձակ, ճարտասանօրէն ու բանաստեղծաբար գրուած: Բայց որքան էլ նա ցանկանում է «որ յաղագս սորա էին գովեստը և պատմութիւնք յերկարել» ստիպւած է կրճատելու և «առանց յերկարելոյ գրանս» տանել թէ չէ՝ պէտք կըլինէր ամբողջ չորս հագներգութիւններն էլ արտագրելու:

Ամփոփելը մեր եզրակացութիւնը:

Խորհնացին Տիգրանի պատմութիւնը Մար Աբասից չէ առնում: Նա երկու տեղ յիշում է, որ այդ պատմութիւնն առնում է մի գրաւոր աղբիւրից, որի հեղինակի անունը, ծանօթ ենթադրելով, չէ տալիս, այլ բաւականանում է միայն նորան գովելով: Տիգրանի պատմութեան մէջ յիշած «ասէ»՝ «ասէ որ պատմէն»՝ «ասում է պատմողը» խօսքերը վերաբերում են այդ հեղինակին: Այդ գրուածքը, որ խորհնացին կոչում է «Հիւսուսմն Պիտոյից» կամ «պատմութիւն հիւսման Պիտոյից», եղել է մի բանահիւսական ու ճարտասանական գրուածք, հաւանօրէն չորս հագներգութեան՝ բաժանուած: Խորհնացին անձամբ չէ օգտուած իւր յիշած ժողովրդա-

կան երգերից, այլ իւր աղբիւրի հեղինակն է ճարտասանօրէն մշակել ժողովրդական բանաստեղծութիւնը: Երգերի յիշատակութիւնը նա իւր աղբիւրից է առել:

Թէ իրօք պատմական երգերի վրայ է հիմնուած այդ պատմութիւնը, այդ աներկրայ ցոյց կտայ մեզ անոր բովանդակութեան ուսումնասիրութիւնը:

(Եւրո-նալի)

Մ. Արեղնան.

ՄԱՆՐԱԼՈՒՐԷ

Ձիւնացիներն ինչ են ուտում և ինչով թոշխուում.— Ձիւնացիներն նա մանաւանդ չինացի չքաւորը: առանձին խորութիւն չի դնում ուտելիքների մէջ, ուտում է համարեա այն ամէնը, ինչ մարսել կարող է մարդու ստամոքսը: Այն բոլորը, որից երես կդարձնէր նոյն իսկ սովամահ լացարոնին (աղքատ խալացի), չինացի հարուստը իբրեւ մի հազուադիւս իր կընդունի:

Պանտոնում, օրինակի համար, ծախում են մսացու շներ, որոնց միւր կերակրի մէջ են գործածում. կան խառնութիւններ, որտեղ կատուի միս են վաճառում և վերջապէս նոյն իսկ մկան միսը վաճառքի ընտիր ներթ է: Միան մից պատրաստուած յայտնի կերակուրը (pary) Պանտոնի սիրելի կերակուրներից մէկն է. կայսրութեան միւս նահանգներում այս կրծողների մից եփուած կերակուրները ճաշարանների խորտիկների ցանկի մէջ քիչ են պատահում: Պեկինի շրջակայքում աւելի շատ է տարածուած ուղտի և իշի մի գործածութիւնը, ուրիշ կենդանու միս, պէտք է ասել, դժուարութեամբ կարելի է ձեռք բերել: Տեղացի բնակիչները չեն զգուծում մինչև իսկ սատկած ուղտի և կամ իշի միսը գործադրելուց: Չեմուլպուում ճանապարհորդներից մէկը հանդիպում է մի խումբ չինացիների, որոնք նրա աչքի առաջ դուրս հանեցին գարշահոտ աղբակոյտից մի սատկած շուն և նրա մից կերակուր պատրաստեցին: Մի ուրիշ անգամ նոյն այդ ճանապարհորդը ականատես է լինում, թէ ինչպէս մի փոքրիկ գիւղի բնակիչներից շատերը թափուել էին մի մեծ խողի վրայ և պոկոտում էին նրա մազերը: Նրա տուած հարցին, թէ ինչու առաջ չեն հանում կենդանու փորձելը և թէ այդ ինչ կապած տեղեր են նկատում:

Նրա մարմնի վրան, պատասխան ստացաւ, որ փորտիքն ու աղիքներն էլ պիտի գործադրուին. իսկ կապած տեղերը ժանտախտի նշաններն են, որից սատկել է խողը:

Ամսուն, ասում են, Ձիւնաստանի միակ քաղաքն է, որտեղ կնոջ կաթն էլ են ծախում, որը գործառուում է ծերերի սպառուած դժերը վերականգնելու համար: Պոփի կաթ խմում են միայն հիւսիսային նահանգներում. իսկ հարաւում խիստ արգելուած է: գոնէ իր բնական հեղուկ դուրսութեամբ, Բսկ մակարդած կաթի, մածնի, որի պատրաստելու եղանակը եւրոպացիներից են սովորել, մեծ պահանջ կայ: Այդ թթուաշ մակարդը, ըստ երեւոյթին, շատ է դիւր եկել չինացիներին, որոնք մեծ ակործանքով, ինչպէս մենք մեզրը, ուտում են գզալով և կամ հացով: Պանրից, որին չինացիները «փչացած կաթ» անուն են տալիս, զգուծում են, այն ինչ լակ ձուերը նորերից աւելի են գնահատում:

Kwan—Jen, այսինքն ծովի հնդկական ծիծեռնակների քները (սալանգալ, Colloca liliasculents) և ծովային լորձուտները չինական իւրաքանչիւր հանդիսաւոր խնձորի անհրաժեշտ խորտիկներն են կազմում: Այդ ծիծեռնակները դեռ կիսամարս կերակուրը փոխում են ստամոքսից և այդ մածուցիկ զանգուածը գործ են դնում իրենց քները չինելիս, իբրեւ ընտիր շաղախ բոյսերի թելիկներն իրար հետ կպցնելու համար: Այս քների մեծ մասը ձեռք է բերում Մալակկա թերակղզու ափերից, նաև Չոնգիան և հարաւային հնաւոր կղզիներից: Աչքի առաջ ունենալով, որ ծովային ծիծեռնակներն իրենց քները չինում են սեպացած ժայռերի և խոր այրերի անմատչելի տեղերում, ուստի և այդ քների հաւաքելը ծանր աշխատութիւն է պահանջում, փտանդի ենթակայ լինելով ամէն մի վայրկեանում ձեռնարկողի կեանքը: Եւ հէնց այդ է պատճառը, որ շուկաներում դրանց շատ թանկ են գնահատում, այնպէս որ ամենավատ տեսակն անգամ աղքատ դասակարգին մատչելի է: Հարուստ չինացիներն այս ինքն ըստ ինքեան անհամ քներն ու լուրձուտները իրենց իսկական գնից անհամեմատ աւելի են գնահատում միայն նրա համար, որ իբր թէ խիստ սնունդարար են:

Ձիւնային մաքուր ու թարմ ջուր չի խմում, փնտաւար համարելով այն: Թագաւորական մեծ ճանապարհների այս ու այն կողմերում չինուած իջևաններում գնացող եկողներին եռքած ջուր են տալիս, իսկ լորու ծաղիկներից պատրաստուած թէյը ծառայում է իբրեւ զովարար խմիչք, որը չինացի մարդասէրները սովորաբար բաժանում են մուրացկաններին:

Ձիւնաստանում ամէն հիւանդութեան և մարմ-